

УДК 347.922(477)

О. А. Брильов,
здобувач кафедри цивільного права ОНЮА

ПОЗОВ IN REM В ПРАВІ УКРАЇНИ (ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ)

В римському праві відомий поділ позовів на два види: а) *actio in rem* (речевий позов); б) *actio in personam* (особовий позов). Цей поділ розглядали І. Б. Новицький, І. С. Перетерський та інші цивілісти, які займалися питаннями римського права. В морському праві питань природи позову *in rem* торкалися Л. М. Єгоров, В. Ф. Сидорченко, А. Д. Кейлін, Б. С. Хейфец та ін. Визнають існування в Україні таких видів позову Є. О. Харитонов, Н. А. Саніахметова та В. П. Паліюк. Однак не можна заперечувати того, що природа цього позову в Україні залишається зовсім не вивченою, хоча існує в Україні провадження з арешту суден на забезпечення морських вимог є, за нашим глибоким переконанням, прикладом саме такого виду позову, оскільки місце відповідача в процесі займає судно.

Тому метою цієї статті є розгляд історичних традицій процедури арешту суден в Україні, що сягають часів римського права і покладаються зараз до її сутнісних ознак.

За традиціями римського права право власності на річ протиставляється праву вимагати від іншої особи що-небудь зробити або утриматися від дії. Право власності (як і інші деякі права) може бути порушене будь-якою третьою особою, при цьому заздалегідь невідомо, хто саме є можливим порушником права. Тому для захисту такого права позов подається проти будь-якої третьої особи, яка буде порушувати право даної особи, позов в такому випадку називається *actio in rem* (речевий позов). Позови *in rem* захищали не тільки право власності, але і всі інші речеві права. В протилежність *actio in rem* позов — *actio in personam* дається для захисту правовідносин особового характеру між двома чи декількома визначеними особами. При цьому порушник в зобов'язанні відомий заздалегідь і позов можливий тільки проти такої особи [1].

Римське право виробило також таке поняття, як «право на чужу річ» (*iura in re aliena*), яке є різновидом речевих прав, що не відносяться до права власності. Коли річ не належала заінтересованій особі, але вона заявляла права на користування річчю, що належала іншій особі (*res aliena*), то виникали права, які називалися «правами на чужу річ» [2]. Права осіб на речі, які належать на праві власності іншим особам, закріплювали за їх носіями окремі права, які відносяться до прав власника, але які не позбавляють останнього його права власності на ці речі.

Вказані дві особливості римського права через відповідні історичні традиції збереглися до сьогодні у доктрині, законодавстві та судовій практиці багатьох країн. Мова йде про арешт суден на забезпечення морських вимог, який є класичним видом позову *in rem*.

Судова процедура *in rem* широко застосовується в наш час. Однак, незважаючи на це, у вітчизняній літературі довгий час тримається помилковий погляд на те, що така процедура характерна лише для Великобританії та інших країн англо-саксонського права [3; 4; 5; 6]. Наприклад, Л. М. Єгоров вказував: «Сутність позову *in rem*, відомого лише англо-саксонській системі права, складається з того, що він надається як би до судна, тобто виникає свого роду «персоніфікація» судна. Так, наприклад, по справах про зіткнення суден зазвичай говорять про вину судна у зіткненні (*in fault for collision*), про судно, що заподіяло шкоду (*wrongdoer*) і навіть про судно як про дійсного відповідача (*real defendant*) [7]. Можливо підставами для такого та інших помилкових суджень є існування спеціальної адміралтейської юрисдикції у Великобританії та формально-юридична фіксація позову *in rem* (у відповідній заяві щодо арешту суден необхідно вказувати цей вид позову — *ADMIRALTY action in rem against: The ship «_____» and Others*).

Існуюча англійська судова процедура *in rem* щодо морських суден розвинулася з подібної історичної процедури арешту суден — *processus contra contumacem*, яка застосовувалася у континентальній Європі в середні віки. Головною метою *processus contra contumacem* була протидія неявці або відмові відповідача з'явитися до суду та відповідати за позовом до нього. Якщо відповідач не виконує свій обов'язок з'явитися перед судом після отримання четвертого виклику, то позивач набував права арешту його власності (судна або вантажу включно, але не обмежуючись ними). Поступово ця процедура у XVII–XVIII ст. переросла у дві процедури — *action in rem* та *action in personem*, які створили основу для так званої «адміралтейської юрисдикції», яку іноді називають «морська юрисдикція» (тут та нижче викладається матеріал, що стосується історичного розвитку процедури *in rem*, який нами був опублікований раніше) [8; 9].

Правознавці звернулися до вивчення історичного розвитку адміралтейського позову *in rem*, приблизно в кінці XVIII ст. Першою такою працею, в якій були розглянуті природа та походження позову *in rem*, стала опублікована в 1802 р. монументальна книга Артура Броуна «Порівняльне вивчення Цивільного права і Адміралтейського права» (*A. Browne, A Compendious View of the Civil Law and of the Law of the Admiralty*, vol. II, Dublin, 1802; New York 1840). Артур Броун писав: «Цей засіб *in rem* проти судна чи вантажу оснований на практиці цивільного права, яке дало *actio in rem* в цілях забезпечення отримання самої речі, дійсного особливого володіння нею».

Американський юрист В. Тетлей поділяє істориків адміралтейського права на дві групи, де перші обстоювали походження англійського позову *in rem* поза романською цивільно-правовою системою, а другі вважають, що позов *in rem* має свої коріння раніш за все в континентальній процедурі *processus contra contumacem*. Сам же В. Тетлей враховує та обґрунтовує позицію, що в XVI ст. в Англії існувала процедура *processus contra contumacem*, хоча і з деякими відмінностями від процедури, яка застосовувалася на Європейському континенті.

В XVII і XVIII ст. процесуальні особливості позовів *in rem* та *in personam*, нарешті, чітко оформилися в тому вигляді, в котрому вони існують й зараз. В результаті чого в Англії оформилися дві подібні адміралтейські процедури — *maritime attachment* і *arrest in rem*.

Конструкції римського права (право на чужі речі та позов *in rem*) засвоєні не тільки Великобританією (чи іншими колишніми колоніями — США, Канадою, ПАР, Індією, Австралією, Ізраїлем), але й країнами, які прийнято відносити до системи континентального права. До заперечення існування в Європі позовів аналогічних *in rem*, на нашу думку, приводить різниця в термінології та різні національні підходи до застосування судової процедури арешту суден, вантажу, бункеру і фрахту.

Наведені приклади, на наш погляд, слугують наглядним підтвердженням нашого попереднього тезису — незалежно від термінології та особливостей нормативного регулювання сучасна процедура арешту суден за своєю природою є не що інше, як *action in rem*, підґрунтям якого досі є конструкції римського права: *iura in re aliena* та *actio in rem*.

Римські традиції знайшли своє місце і в чинному законодавстві України — в ЦК України та КТМ України. ЦК України (ст. ст. 395 та 396) вперше визнав інститут прав на чужі речі, а особа, яка має таке право, користується усіма засобами захисту такого права, в тому числі і від самого власника. Звертає на себе увагу, що ст. 395 ЦК України не містить такого речового права як право на арешт судна *in rem*, однак частина друга цієї статті передбачає можливість поширення переліку таких прав в силу закону.

Такий підхід нового ЦК України до юридичної легітимзації *iura in re aliena* не викликає заперечень, абсолютні права на майно, що належать іншим особам, можуть виникати тільки в силу закону. У вітчизняній літературі справедливо визначалось, що до речових прав, в тому числі, і до прав на чужі речі, відносяться тільки ті права, які прямо передбачені чинним у даній країні законодавством, і особа не має права за власною волею створювати для себе чи інших осіб будь-які інші різновиди речових прав [10]. Деякі інші науковці також заперечували проти вільного поширення прав на чужі речі, обстоюючи думку, що введення усіх інших прав може бути тільки на підставі закону [11].

КТМ України передбачає право особи, яка має морські вимоги до судна, арештувати таке судно в цілях отримання забезпечення своїх морських вимог. Таким чином, в силу закону кредитор за морськими вимогами з моменту їх виникнення має право на чужу річ — на судно-правопорушник. Таке право також передбачене Конвенцією про арешт суден 1999 р., в якій Україна приймає участь.

Право на чужу річ має абсолютний характер. Хоча дана категорія є менш дослідженою в цивільному праві у порівнянні з іншим речовим правом — правом власності, однак, виходячи із узагальнень теоретичного плану, можливо вивести її сутнісні ознаки. Абсолютний характер *iura in re aliena* виявляється в наступних ознаках. Таке право стосується речі, перехід цієї речі до нового власника чи надання речі у володіння іншої особи не припиняє це право. Виходячи із цього твердження, напрошується висновок, що *iura in re aliena* обтяжує

право власності на річ. Особа, яка має iura in re aliena на річ, може не знати задалегідь про власника, про перехід права власності та про інших осіб, які мають майновий інтерес до цієї речі. Речеві позови йдуть слідом за річчю і заявляються до того, хто на даний момент володіє нею.

Право на арешт судна на забезпечення морських вимог має специфічну форму судового захисту — позов in rem, в якому місце відповідача займає судно, тобто вимоги кредитора не мають особистого характеру, для кредитора не має значення яка особа надасть забезпечення його морських вимог до судна, предметом позову є конкретне індивідуально визначене судно, яке не можна змінити на інший предмет, крім наданого забезпечення. Ця процедурна особливість визнавалася ще радянськими науковцями. Так, Б. С. Хейфец писав: «Законодавство більшості країн світу не дозволяє подання позовів безпосередньо до судна... Однак у Великобританії, США і в деяких інших країнах... припускається порушення так званих позовів in rem. Вони направлені проти будь-якої особи, яка може виявитися власником або законним володільцем предмету, формально притягнутого як відповідач» [12].

Вітчизняні науковці починають визнавати застосування в Україні actio in rem (речевих позовів) [13], тому наукове вивчення природи цього виду позову в Україні ще тільки починається.

Література

1. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 53–54; Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого и И. С. Перетерского. — М.: Юристъ, 1994. — С. 57.
2. Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого и И. С. Перетерского. — М.: Юристъ, 1994. — С. 156.
3. Кейлип А. Д. Советское морское право. — М.: Гос. изд-во вод. транспорта, 1954. — С. 390–392.
4. Рябова Е. В., Хейфец Б. С. Подсудность споров в связи с морскими авариями. — М.: Транспорт, 1973. — С. 61–63.
5. Сидорченко В. Ф. Обязанности сторон в договоре спасения с согласованной суммой вознаграждения // Правовое обеспечение безопасности судоходства и сохранности перевозимых грузов: Сб. науч. тр. — Л., 1985. — С. 19–20.
6. Юридический справочник по торговому мореплаванню / Под ред. А. С. Кокина. — М.: Спарк, 2002. — С. 336, 338.
7. Егоров Л. М. Порядок наложения ареста при столкновении судов (по советскому и иностранному гражданско-процессуальному праву) // Труды ЦНИИМФ «Морское право». — Л., 1972. — Вып. 155. — С. 71–72.
8. Брылев А. А. Развитие законодательства об аресте морских судов // Судоходство. — 2003. — № 7–8. — С. 71.
9. Брильов О. А. Арешт суден по забезпеченню морських вимог за законодавством України. — Миколаїв: Атол, 2002. — С. 83–88.
10. Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник. Ч. I / Под ред. Р. Л. Нарышкиной. — М.: Междунар. отношения, 1983. — С. 215–216.
11. Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я. М. Шевченко, О. М. Малявко, А. С. Салатко та ін. — Х.: Консум, 1999. — С. 102–103.
12. Хейфец Б. С. Подсудность споров, связанных с морской перевозкой грузов. — М.: Транспорт, 1976. — С. 11.
13. Харитонов Е. О., Сапяхметова Н. А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб. пособие. — К.: А.С.К., 2002. — С. 230–231.